

The Greek Review of Social Research

Vol 77 (1990)

77

ΕΠΙΔΕΩΡΗΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

The Greek Review of Social Research

77
1990

P. ΒΟΥΡΔΙΕΥ
Η κοινή γνώμη δεν υπάρχει

ΝΤΙΝΑ ΒΑΪΟΥ, ΚΩΣΤΗΣ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ
Τοπικές αγορές εργασίας και άνοξη περιφερειακή
ανάπτυξη στη Βόρεια Ελλάδα

ΗΛΙΑΣ ΜΠΕΡΙΑΤΟΣ
Εξελίξεις και επιπτώσεις της μεταναστευτικής
κίνησης στον νησιωτικό χώρο

ΒΥΡΩΝ ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ
Η κινητικότητα του αγροτικού πληθυσμού
στη δεκαετία 1940-50 και η αναδιάρθρωση
του κοινωνικο-δημογραφικού χάρτη
της μεταπολεμικής Ελλάδας

ΚΛΕΩΝ ΤΣΙΜΠΟΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΑΕΥΑΓΓΕΛΟΥ
Πίνακες επιβίωσης του ελληνικού πληθυσμού
κατά αιτία θανάτου (1960-80)

ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΛΙΑΟΥΤΑΚΗΣ
Κοινωνιολογική προσέγγιση των στάσεων των κατοίκων
της Δ. Αττικής απέναντι στους προσβεβλημένους
από ΣΕΑΑ

ΧΑΡΗΣ Σ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΨΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ
Κοινωνικοοικονομικές διαστάσεις της τριτοβάθμιας
εκπαίδευσης

ΝΙΚΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ
Κοινωνικές ανισότητες και ποιτικές ταξινομήσεις

ΚΩΣΤΑΣ ΜΕΛΛΙΣ
Η θεωρία της αλλοτρίωσης και η μαρξική
θεωρία εργασίας-αξίας

ΜΙΧ. ΠΟΛΕΜΗΣ
Φιλοσοφική παράδοση και κλασική πολιτική θεωρία

ΕΚΔΟΣΗ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Εξελίξεις και επιπτώσεις της μεταναστευτικής
κίνησης στον νησιωτικό χώρο: η περίπτωση των
νησιών Κεφαλονιάς και Ιθάκης

Ηλίας Μπεριάτος

doi: [10.12681/grsr.914](https://doi.org/10.12681/grsr.914)

Copyright © 1990, Ηλίας Μπεριάτος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Μπεριάτος Η. (1990). Εξελίξεις και επιπτώσεις της μεταναστευτικής κίνησης στον νησιωτικό χώρο: η περίπτωση των νησιών Κεφαλονιάς και Ιθάκης. *The Greek Review of Social Research*, 77, 62–96.
<https://doi.org/10.12681/grsr.914>

Ηλίας Μπεριάτος

ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗΣ ΚΙΝΗΣΗΣ
ΣΤΟΝ ΝΗΣΙΩΤΙΚΟ ΧΩΡΟ
Η περίπτωση των νησιών Κεφαλονιάς και Ιθάκης¹

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία για τη μετανάστευση στην Κεφαλονιά και την Ιθάκη αποτελεί σύνοψη των αποτελεσμάτων σχετικής μελέτης βασισμένης σε έρευνες που έγιναν στις αρχές και τα μέσα της δεκαετίας του '80, με σκοπό τη διερεύνηση του φαινομένου.

Το θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο της εργασίας αυτής αποτέλεσαν οι μελέτες που άρχισαν με την ίδρυση του ΕΚΚΕ και συνεχίστηκαν στις επόμενες δεκαετίες ('60-'70 και '70-'80) και κυρίως οι έρευνες της γαλλικής Ανθρωπογεωγραφικής Σχολής που μαζί με τις εγχώριες συνιστούν μία πρώτη γεωγραφική «φιλολογία» για τα μεταναστευτικά φαινόμενα στην Ελλάδα.

Για την πληρέστερη τεκμηρίωση της μελέτης, πέρα από μία επιλεκτική βιβλιογραφία καθώς και την επεξεργασία μιας σειράς απογραφικών στοιχείων της ΕΣΥΕ, πραγματοποιήθηκε επιτόπου έρευνα στα αρχεία των κρατικών υπηρεσιών και τα μητρώα των κοινοτήτων του νησιού. Η έρευνα αυτή αναπλήρωσε την ανεπάρκεια —σε ποσότητα και ποιότητα— ή και την έλλειψη των επίσημων στατιστικών στοιχείων σε ορισμένες περιπτώσεις.

---

1. Τα νησιά Κεφαλονιά και Ιθάκη συνιστούν το νομό Κεφαλληνίας με συνολική έκταση περίπου 900 km,² που βρίσκεται στο κέντρο του Ιονίου πελάγους. Ο νομός χωρίζεται διοικητικά σε 79 ΟΤΑ, 3 δήμους και 76 κοινότητες.

Η επιλογή της συγκεκριμένης περιοχής έγινε λόγω του ενδιαφέροντος που παρουσιάζει σχετικά με τα εξεταζόμενα φαινόμενα.² Πράγματι τα νησιά Κεφαλονιά και Ιθάκη αποτελούν έναν *κατ' εξοχήν μεταναστευτικό χώρο* όπου το φαινόμενο της αγροτικής «εξόδου» έλαβε μερικές από τις μεγαλύτερες τιμές που παρατηρήθηκαν ποτέ στην Ελλάδα, τουλάχιστον μεταπολεμικά.

Συνέπεια του γεγονότος αυτού υπήρξε η τεράστια πληθυσμιακή μείωση — σχεδόν ερημοποίηση — των νησιών και η δημογραφική τους κατάρρευση. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι ο νομός Κεφαλονιάς-Ιθάκης κατέχει την *πρώτη θέση* ανάμεσα σε όλους τους νομούς ως προς τη συνολική μείωση του πληθυσμού, τόσο στη δεκαετία '71-'81 (ποσοστό -13%) όσο και σε ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο '51-'81 (ποσοστό -41%).

Πρέπει επίσης να τονιστεί ότι η περιοχή — παρ' όλο το ενδιαφέρον που παρουσιάζει — δεν έχει γίνει αντικείμενο *ειδικών ερευνών ή μελετών* για την αγροτική έξοδο ή τη μετανάστευση, εκτός από αναφορές σε ευρύτερες μελέτες πληθυσμού για τα ελληνικά νησιά.³

Τέλος, ως προς τον χρονικό ορίζοντα, η εργασία αυτή καλύπτει τη μεταπολεμική κυρίως περίοδο, με αναφορές όμως και σε προγενέστερες μεταναστεύσεις μέχρι τις αρχές του αιώνα μας ή και παλαιότερα.

2. Η ΓΕΝΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

Οι κυριότερες φάσεις εξέλιξης του πληθυσμού

Προτού ασχοληθούμε με αυτή καθ' εαυτήν τη μεταναστευτική κίνηση των νησιών, θεωρούμε σκόπιμο να σκιαγραφήσουμε πρώτα την εικόνα των κυριότερων σταθμών εξέλιξης του πληθυσμού τους από την αρχή των νεότερων χρόνων (15ος αιώνας) μέχρι σήμερα. Κατά έναν γενικό τρόπο μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερις περιόδους (βλ. Πίνακα 1 και Διάγραμμα 1).

α) Η πρώτη, που προηγείται της βενετσιάνικης κατοχής, προσδιορίζεται στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα. Αρχίζουμε από αυτή γιατί είναι η περίο-

2. Η περιοχή αυτή χαρακτηρίζεται επίσης και από άλλες ιδιαιτερότητες του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντός της, όπως το ορεινό και ανόμαλο ανάγλυφο, το πολυδιάσπαρτο των οικισμών της, την απότομη τουριστική εισβολή τα τελευταία χρόνια, τον ευαίσθητο χαρακτήρα του τοπίου κλπ.

3. Η μοναδική ίσως — μέχρι σήμερα — μελέτη είναι εκείνη του Ε.Υ. Kolodny με τίτλο *La population des îles de la Grèce*, η οποία αναφέρεται σ' όλα τα ελληνικά νησιά και περιέχει αρκετά στοιχεία για τον πληθυσμό και τη μετανάστευση στην περιοχή Κεφαλονιάς και Ιθάκης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Γενική εξέλιξη του πληθυσμού Κεφαλονιάς και Ιθάκης

Χρόνος απογραφής	Σύνολο Νομού	Κεφαλονιά ¹ (νησί)	(Ιθάκη) (νησί)
1500		10.000	—
1583		24.751	792
1766		21.659	—
1812		47.139	7.504
1823		53.090	—
1836		64.133	9.752
1844		69.984	10.821
1853		71.178	11.285
1857		71.936	11.480
1860		72.783	11.926
1865 ¹	91.615	80.969	10.646
1870	76.048	67.509	8.539
1879	78.960	68.321	10.639
1889	78.557	69.736	8.821
1896	81.486	70.077	11.409
1907	80.951	71.235	9.716
1920	62.438	55.030	7.408
1928	64.761	57.578	7.183
1940	65.207	58.437	6.770
1951	53.214	47.369	5.845
1961	45.033	39.793	5.240
1971	35.952	31.790	4.162
1981	31.297	27.649	3.648
1986 ²	30.563	27.290	3.273

Πηγή: (1500-1860): Ιστορικά Αρχεία Νησιών και Ε. Kolodny, *La population des îles de la Grèce*, 1974, τ. Β', σ. 774.

(1865-1981): Απογραφές της στατιστικής υπηρεσίας.

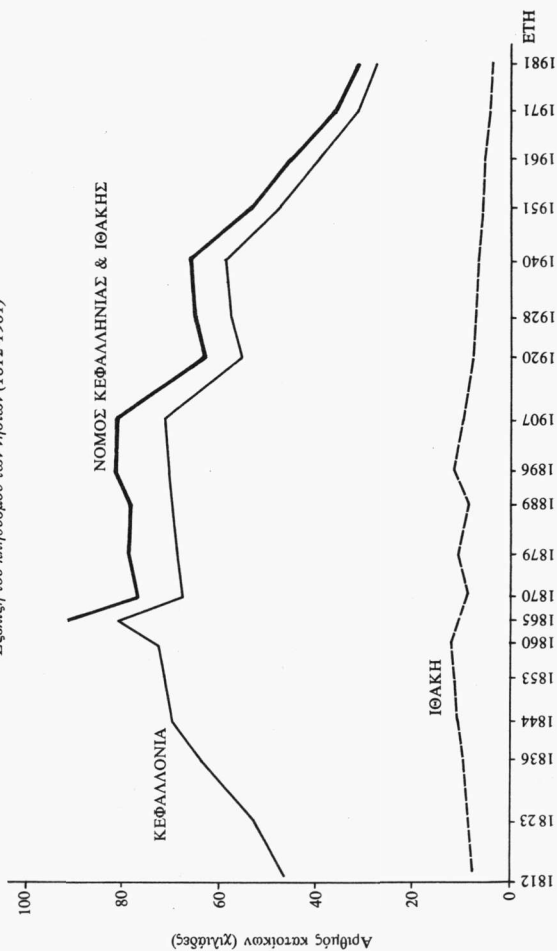
Αριθμοί προσαρμοσμένοι στα σημερινά όρια του νομού (1986).

1. Σύσταση Νομού «Κεφαλληνίας» από το Δεκέμβριο 1864.

2. Εκτιμήσεις με βάση πρόχειρη απογραφική έρευνα στους ΟΤΑ (Απρίλιος '86).

δος του πληθυσμιακού «ναδύρ» των νησιών, αλλά και η αρχή της μετέπειτα πληθυσμιακής ανόδου. Κατά τη διάρκεια των χρόνων αυτών τρομερά γεγονότα συμβαίνουν στα νησιά: Σφαγές, λεηλασίες, αρπαγές γυναικείου πληθυσμού κλπ. από Τούρκους και πειρατές, μειώνουν τον πληθυσμό σε 10.000 κατοίκους (το 1500) κατά τις πιο αισιόδοξες εκτιμήσεις (Γ. Δεστούνης, *Κεφαλληνιακά*, 1968). Η αστάθεια της περιόδου αυτής έχει την εξήγησή της στη σύγκρουση των υπερδυνάμεων της περιοχής: της οθωμανικής αυτοκρα-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Ι
Εξέλιξη του πληθυσμού των νησιών (1812-1981)

τορίας και της «γαληνοτάτης δημοκρατίας» της Βενετίας που έχει σαν πεδίο μάχης, αλλά και διεκδίκησης, τον ελληνικό νησιώτικο χώρο. Στο τέλος της περιόδου, ενώ τα νησιά του Αιγαίου πέφτουν στα χέρια των Τούρκων, τα Ιόνια νησιά —«ο ακίνητος στόλος της Βενετίας» κατά τον Braudel— περνούν οριστικά στην κατοχή των Βενετών.

β) Η δεύτερη περίοδος εκτείνεται καθ' όλη τη διάρκεια του 16ου, 17ου και 18ου αιώνα και διακρίνεται για την πολιτική σταθερότητα που εξασφαλίζει στα νησιά η Βενετία. Η βενετική διοίκηση φροντίζει επίσης για τον επαναποικισμό τους με οικογένειες που έρχονται από την Πελοπόννησο (Μάνη) και αλλού. Έτσι ο πληθυσμός τον 17ο αιώνα σταθεροποιείται στους 25.000 κατοίκους, μέγεθος που πιθανόν να είχε φτάσει κατά την ακμή των αρχαίων χρόνων.

Προς το τέλος της περιόδου (τέλη 18ου αιώνα) παρατηρείται μια πληθυσμιακή απογείωση και μια γενικότερη οικονομική ανάπτυξη.

γ) Η τρίτη περίοδος (1800-1864) είναι εκείνη της γαλλικής και ουσιαστικά της βρετανικής κατοχής. Παρ' όλες τις συγκρούσεις της εποχής, λόγω του αγώνα για ένωση με την Ελλάδα, τα νησιά γνώρισαν παραδόξως τη μεγαλύτερη ανάπτυξη και πληθυσμιακή αύξηση: 92.000 κάτοικοι περίπου το 1865, αριθμός που αποτελεί το απόλυτο μέγιστο του πληθυσμού τους για όλες τις ιστορικές περιόδους.

δ) Τέλος, η τέταρτη περίοδος (1864 μέχρι σήμερα) κάτω από την ελληνική διοίκηση, οπότε τα νησιά ακολουθούν υποχρεωτικά την τύχη του νεαρού ελληνικού κράτους. Διακρίνουμε εδώ τρεις υποπεριόδους ή φάσεις εξέλιξης:

- **1864-1912:** Περίοδος όπου ο πληθυσμός ύστερα από την πτώση που είχε αμέσως μετά την Ένωση, αρχίζει να αυξάνει προς ένα σχετικό μέγιστο (81.000 περίπου το 1896).
- **1912-1950:** Περίοδος των μεγάλων πολέμων και των εμφύλιων ταραχών (1912-22, 1940-50). Ο πληθυσμός μετά από μείωση στις αρχές του αιώνα, εμφανίζει άνοδο προς ένα νέο σχετικό μέγιστο, κατώτερο όμως του προηγούμενου (65.000 κάτ. το 1940).
- **1950-1986:** Είναι η μεταπολεμική περίοδος όπου, αντίθετα με τις προηγούμενες, στις οποίες ο πληθυσμός είχε την τάση να αυξάνει, εδώ έχουμε την εντύπωση ότι βρισκόμαστε σε μια πτώση μη αναστρέψιμη και άρα οριστική. Οι νέες κοινωνικοοικονομικές δομές δημιουργούν φαινόμενα μετακινήσεων τέτοιας κλίμακας, που υποσκιάζουν τη δημογραφική ευρωστία του πληθυσμού, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή νέα πληθυσμιακή άνοδος, όπως στις παλαιότερες περιόδους. Η μετανάστευση αχρήστευσε πλέον όλες σχεδόν τις βιολογικές «εφεδρείες» και τις αναγεννητικές δυνάμεις του πληθυσμού των νησιών.

Μια τελευταία έρευνα⁴ για τον μόνιμο πληθυσμό στο μέσο ακριβώς της δεκαετίας του '80 (Απρίλιος '86) έδειξε ότι ο πληθυσμός τείνει μάλλον προς σταθεροποίηση.

Από τον Πίνακα 1 μπορεί κανείς να παρατηρήσει την κατακόρυφη μείωση του πληθυσμού των νησιών —ρεκόρ για τον ελληνικό χώρο— που εκφράζεται εξάλλου και με τη συρρίκνωση των διοικητικών και οικιστικών δομών: Οι 96 ΟΤΑ το 1951 μειώθηκαν σε 92 το 1961, για να μείνουν τελικά 79 το 1974. Ομοίως και ο αριθμός των οικισμών: από 232 το 1951 φτάνει 221 το 1961, για να καταλήξει 169 το 1971.

Η χωρική διαφοροποίηση της πληθυσμιακής εξέλιξης (μείωση)

Παρ' όλο τον «σαρωτικό» και «ισοπεδωτικό» χαρακτήρα της πληθυσιακής αποψίλωσης των νησιών, μπορούμε να διακρίνουμε εντούτοις κάποια διαφοροποίηση της εξέλιξης στο χώρο, συνέπεια της «σχετικής αντίστασης» κάποιων κοινοτήτων ή ομάδων κοινοτήτων. Έτσι οι κοινότητες της βόρειας και νότιας Ιθάκης, της Ερμούσου, των Ομαλών, της Αναγής και άλλων ορεινών περιοχών δεν ακολουθούν την πορεία του συνόλου του πληθυσμού των νησιών στην περίοδο του μεσοπολέμου.

Η πτώση τους, δηλαδή, αρχίζει νωρίτερα και το δεύτερο «σχετικό μέγιστο» του πληθυσμού δεν υπάρχει καθόλου, ή υπάρχει στην αρχή της 2ης φάσης εξέλιξης (1912-50) της τρίτης περιόδου.

Το αντίθετο βέβαια συμβαίνει με τις κοινότητες των πεδινών περιοχών (Λειβαθός, Σάμη, Εληός, Πρόνοι κλπ.).

Αν όμως η διαφοροποίηση γίνεται αισθητή στο πρώτο μισό του αιώνα μας, όπου υπήρξαν δημογραφικά «περιθώρια» παντού, στη μεταπολεμική περίοδο και ιδιαίτερα στη «μεταναστευτική» δεκαετία '61-'71 παρατηρείται μια σχετική «ευθυγράμμιση» του ρυθμού της εξέλιξης των διαφόρων περιοχών, έτσι ώστε στις περιοχές με πληθυσμιακά αποθέματα να επιταχύνεται η μείωση ενώ στις άλλες να επιβραδύνεται λόγω δημογραφικής εξάντλησης (:).

Από τη μελέτη των μεταβολών του πληθυσμού των 92 ΟΤΑ στις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες '51-'61 και '61-'71, μπορούμε να «κατασκευάσουμε» μια απλή αλλά αρκετά ενδιαφέρουσα τυπολογία για τη διαφο-

4. Η έρευνα περιέλαβε όλους σχεδόν τους ΟΤΑ του νομού πλην της πρωτεύουσας (Δήμος Αργοστολίου). Από αυτήν προκύπτει ότι στις απογραφείσες περιοχές ο πληθυσμός ήταν 23.145 κατ., ενώ το 1981 στις ίδιες περιοχές ανερχόταν σε 24.133 κατ. (μείωση 4%). Αν συνυπολογιστεί και ο Δήμος Αργοστολίου, που παρουσιάζει μάλλον αυξητικές τάσεις και που συγκεντρώνει πάνω από το 1/4 του πληθυσμού του νομού, τότε η συνολική μείωση υπολογίζεται σε 2,5% περίπου (δηλ. 30.500-30.600 κατ. έναντι 31.297 κατ. το 1981).

ροποίηση της συνολικής πληθυσμιακής εξέλιξης⁵ στο χώρο των νησιών. Έτσι η ταξινόμηση ανάλογα με τα «κέρδη» ή τις «απώλειες» των κοινοτήτων στις δύο αυτές περιόδους μας δίνει την ακόλουθη εικόνα (τέσσερις κατηγορίες):

Περίοδος '51-'61	Περίοδος '61-'71	Αριθμός ΟΤΑ
«απώλειες»	«απώλειες»	87 ΟΤΑ
«απώλειες»	«κέρδη»	2 ΟΤΑ
«κέρδη»	«απώλειες»	3 ΟΤΑ
«κέρδη»	«κέρδη»	0 ΟΤΑ

Παρατηρούμε ότι το σύνολο σχεδόν των κοινοτήτων (87 στις 92) υφίσταται και στις δύο περιόδους «απώλειες» πληθυσμού. Αν προχωρήσουμε τώρα την ανάλυση στις 87 κοινότητες με τις «απώλειες», θα δούμε ότι στη συντριπτική πλειονότητά τους (61 στις 87) επιτάχυναν το ρυθμό μείωσης⁶ στην περίοδο '61-'71 που είναι η δεκαετία της οριστικής κατάρρευσης. Αν παραστήσουμε τώρα στο χάρτη τη χωρική κατανομή των κοινοτήτων με τις μεγαλύτερες απώλειες θα δούμε ότι το μόνο τμήμα των νησιών που «ανθίσταται» κάπως στην κρίσιμη αυτή δεκαετία είναι το νότιο (βλ. Διάγραμμα 2).

3. Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ ΣΕ ΕΠΙΠΕΔΟ ΝΟΜΟΥ

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Αν εξαιρέσουμε τη δεκαετία του '80 —οπότε όπως θα δούμε παρακάτω η μεταναστευτική κίνηση έχει αντιστραφεί—, ολόκληρη η μεταπολεμική περίοδος χαρακτηρίζεται από ισχυρά ρεύματα αγροτικής εξόδου. Στην περίπτωση των νησιών, είναι φανερό ότι η «αγροτική έξοδος» ταυτίζεται σχεδόν με τη

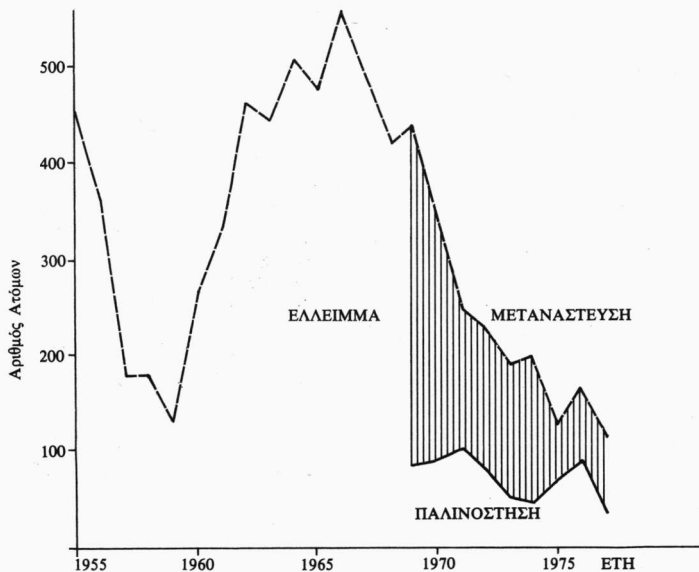
5. Ως συνολική πληθυσμιακή εξέλιξη εννοούμε τη συνολική μεταβολή του πληθυσμού όπως μας εμφανίζεται από τις απογραφές της ΕΣΥΕ κάθε δέκα χρόνια, που αποτυπώνουν τον πραγματικό (υπάρχοντα) πληθυσμό της ημέρας της απογραφής.

6. Για να καταλάβουμε καλύτερα το μέγεθος του ρυθμού της «αποπληθυσμιοποίησης», αναφέρουμε ενδεικτικά τους μέσους όρους των «απωλειών» που είναι για τη δεκαετία '51-'61: -20,6% και για τη δεκαετία '61-'71: -28,0% ενώ για την εικοσαετία '51-'71 φτάνει στο -42,5%.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Εξωτερική μετανάστευση και παλινόστηση
(1955-1977)

ΠΗΓΗ: Διορθωμένα στοιχεία ΕΣΥΕ.

«νησιωτική έξοδος».⁷ Η τελευταία είναι εξάλλου η κατάληξη και του μεγαλύτερου μέρους των ενδονησιωτικών μετακινήσεων. Έτσι οι μικρές πόλεις των νησιών χρησιμεύουν μόνο ως τόπος διέλευσης και προσωρινής εγκατάστασης του μεταναστεύοντος αγροτικού πληθυσμού.

Για την πληρέστερη εξέταση της μεταναστευτικής κίνησης στη γενική της μορφή (προς και από τα νησιά) είναι απαραίτητη η γνώση των θετικών ή αρνητικών «ρευμάτων» που δίνουν την αληθινή εικόνα των μετακινήσεων. Αυτό όμως δεν είναι εφικτό σε όλες τις περιπτώσεις και γι' αυτό η εξέταση περιορίζεται στη γνώση των «υπολοίπων» της μεταναστευτικής κίνησης. Σ' αυτό βοηθά και ο μέχρι πρόσφατα τουλάχιστον μονοσήμαντος χαρακτήρας της κίνησης από τα νησιά προς τα αστικά κέντρα της χώρας και το εξωτερικό.

Πριν όμως από την εξέταση της μεταπολεμικής περιόδου, θεωρούμε σκόπιμη μια συνοπτική έστω αναφορά στη μεταναστευτική ιστορία των νησιών από τον περασμένο αιώνα.

Σύντομη ιστορική αναδρομή στα μεταναστευτικά ρεύματα του 19ου και 20ού αιώνα (πρώτο ήμισυ)

Η μετανάστευση, με την έννοια της αποδημίας προς τις χώρες του εξωτερικού, αποτελεί «παράδοση» στο χώρο των νησιών Κεφαλονιάς και Ιθάκης. Πολύ προτού εμφανιστούν οι σύγχρονες μορφές μαζικής «εξόδου» και μετανάστευσης, εσωτερικής και εξωτερικής —πράγμα που έγινε δυνατό μόνο με την ανάπτυξη των συγκοινωνιών και των σύγχρονων μέσων μεταφοράς—, οι Κεφαλονίτες και Θιακοί υπήρξαν, μαζί με άλλους νησιώτες, από τους πρώτους Έλληνες της διασποράς των νεότερων χρόνων.

Η μετανάστευση άρχισε στην Κεφαλονιά και την Ιθάκη πολύ πριν από τα γειτονικά Ιόνια νησιά. Η εξέλιξή της μπορεί να χωριστεί σε δύο μεγάλες περιόδους:

α) Η πρώτη εκτείνεται σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και αφορά μεταναστεύσεις προς τις βαλκανικές χώρες και τη Ρωσία. Σύμφωνα με την απογραφή του 1889 από τους 4.500 Επτανήσιους και 10.416 συνολικά Έλληνες οι 3.338 είναι Κεφαλονίτες (74% και 32% αντίστοιχα). Επίσης, σε σύνολο 18.595 Επτανησίων που διαμένουν στο εξωτερικό το 1889, οι 13.011 (ή το

7. Από την επεξεργασία δείγματος 5% των στοιχείων της απογραφής του 1971 σχετικά με την εσωτερική γεωγραφική κινητικότητα μαθαίνουμε ότι από 5.760 άτομα που άλλαξαν τόπο (κοινότητα) διαμονής μεταξύ 1966 και 1971, μόνο 1.280 βρέθηκαν σε άλλες κοινότητες του νομού κι από αυτά τα περισσότερα στα τρία ημιστικά κέντρα του νομού Αργοστόλι, Ληξούρι, Ιθάκη.

70%) προέρχονται από την Κεφαλονιά και μάλιστα από τις αγροτικές περιοχές κατά πλειοψηφία.

β) Η δεύτερη περίοδος αρχίζει στο τέλος του 19ου με αρχές του 20ού αιώνα και τελειώνει τις παραμονές του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου. Από το 1900 έως το 1920 πολλοί Κεφαλονίτες εγκαταλείπουν τον τόπο τους για να κατευθυνθούν μαζικά προς τις Ηνωμένες Πολιτείες. Αργότερα, στη δεκαετία 1930-40, ύστερα και από τη σχετική περιοριστική νομοθεσία των ΗΠΑ, το ρεύμα των μεταναστών επιβραδύνεται ενώ αυξάνει η μετανάστευση προς το εσωτερικό (Αθήνα-Πάτρα).

Διορθώνοντας τις στατιστικές της περιόδου 1931-40, ο Kolodny στην εργασία του για τον «πληθυσμό των νησιών της Ελλάδος» (τ. Β', σ. 580), παρουσιάζει έναν πίνακα στον οποίο η Κεφαλονιά κατέχει την τρίτη θέση (μετά τη Χίο και τις Κυκλάδες) με ένα ποσοστό μετανάστευσης 73,8% σε σχέση με τον πληθυσμό του 1940 (4.900 άτομα περίπου μετανάστες).

Εξωτερική μετανάστευση τη μεταπολεμική περίοδο (1951-81)

Κατά τη μεταπολεμική περίοδο η «ανθρώπινη αιμορραγία» έλαβε επίσης μεγάλες διαστάσεις, τόσο προς το εσωτερικό όσο και προς το εξωτερικό — και σε μικρότερο βαθμό για τον δεύτερο προορισμό.

Πλάι όμως στις ποσοτικές αλλαγές, το φαινόμενο άλλαξε και ποιοτικά. Οι στατιστικές της περιόδου αυτής, πιο πλήρεις και ακριβείς, επιτρέπουν μια πιο αναλυτική μελέτη της νησιωτικής εξόδου. Οι Πίνακες 2, 3, 4 και τα Διαγράμματα 3, 4, 5 δίνουν στοιχεία τόσο για τη μετανάστευση-αποδημία (1956-1977) όσο και για την παλιννόστηση (1969-1977) που άρχισε να καταγράφεται τότε.

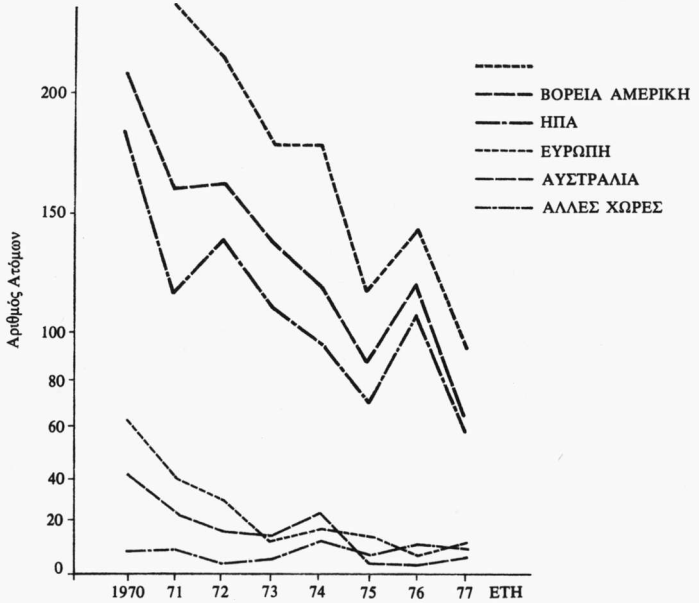
Σχολιάζοντας τους Πίνακες και τα Διαγράμματα αυτά, παρατηρούμε τα εξής:

α) Η αναλογία των μεταναστών κατά φύλο τείνει να ισορροπήσει τα τελευταία χρόνια· το ποσοστό των ανδρών από 74,3% το 1960 περνά στο 53,7% το 1977.

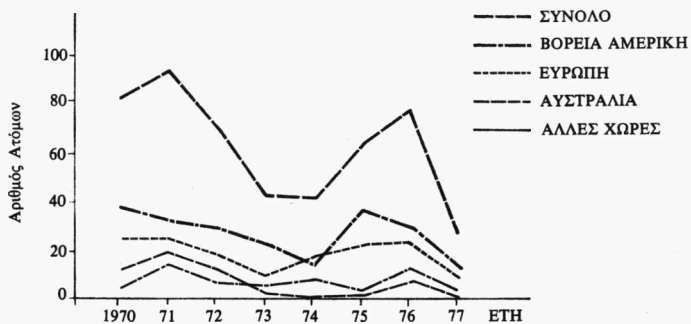
β) Η καμπύλη των αναχωρήσεων δείχνει ότι ο ρυθμός της μετανάστευσης μειώνεται από το 1970, αλλά το μεταναστευτικό ισοζύγιο παραμένει πάντοτε αρνητικό. Πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι σε επίπεδο χώρας η παλιννόστηση υπερτερεί της αποδημίας από το 1973 έως το 1976.

γ) Η εξέλιξη της μετανάστευσης στην Κεφαλονιά και την Ιθάκη μοιάζει να ακολουθεί τις διακυμάνσεις του υπερατλαντικού ρεύματος παρά εκείνες της συνολικής μεταναστευτικής κίνησης. Έτσι η απότομη πτώση της καμπύλης (σε επίπεδο χώρας) που προκλήθηκε από την κρίση των ετών '67-'68 στη

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3
Μετανάστευση κατά χώρα προορισμού

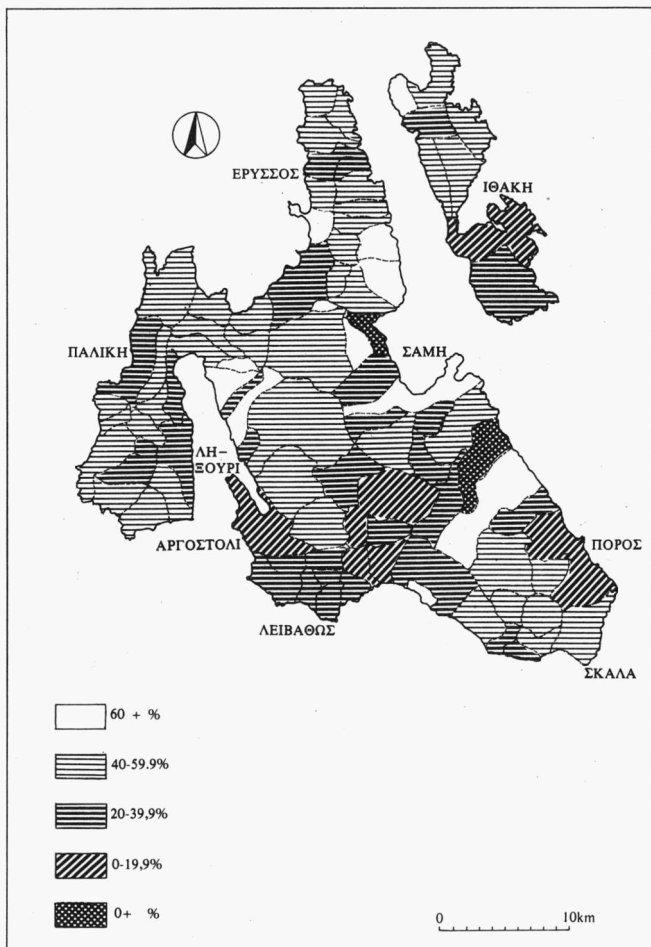

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4
Παλιννόστηση κατά χώρα προέλευσης

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5

Ποσοστιαία μεταβολή πληθυσμού κοινοτήτων (1951-71)

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Εξέλιξη της μεταπολεμικής μεταναστευτικής κίνησης

Έτη	Αποδημία ¹ % ανδρών	Παλινόστηση ² % ανδρών
1951-54 ²	1.071 —	— —
1955	446 71,7	— —
1956	356 73,7	— —
1957	175 67,9	— —
1958	176 39,7	— —
1959	129 64,1	— —
1960	263 74,3	— —
1961	331 63,4	— —
1962	458 65,0	— —
1963	441 59,4	— —
1964	503 66,7	— —
1965	473 54,7	— —
1966	555 51,4	— —
1967	489 53,8	— —
1968	417 46,2	— —
1969	438 52,9	83 48,1
1970	335 51,1	86 55,7
1971	244 50,4	100 59,1
1972	223 55,1	79 57,1
1973	189 51,7	48 54,5
1974	197 52,2	45 63,0
1975	125 48,3	69 53,7
1976	162 58,2	84 57,8
1977 ³	111 53,7	29 59,2

Πηγή: Στατιστικές επετηρίδες της Ελλάδος (1955-1977) και επεξεργασίας τους.

1. Αριθμοί διορθωμένοι ύστερα από κατανομή των μη δηλωσάντων διαμονή ή εγκατάσταση.
2. Σύμφωνα με υπολογισμούς του Kayser (*Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, Αθήνα, 1968).
3. Μόνο για το διάστημα Ιανουαρίου-Οκτωβρίου 1977.

Γερμανία δεν έγινε αισθητή στην Κεφαλονιά. Αυτό εξηγείται φυσικά από το γεγονός ότι οι μετανάστες των νησιών μένουν πιστοί στους παραδοσιακούς τους προορισμούς των υπερπόντιων χωρών. Στο τελευταίο αυτό σημείο, η αντίθεση ανάμεσα στην Κεφαλονιά και τα άλλα Ιόνια νησιά είναι μεγάλη. Αναφέρουμε ενδεικτικά ότι το 1970, ενώ το 83% των κερκυραίων μεταναστών κατευθύνονταν προς τη Γερμανία, μόνο το 17% των κεφαλονιτών διάλεξαν τον ίδιο προορισμό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Αριθμός μεταναστών κατά χώρα προορισμού (1970-77)

Χώρες	1970	'71	'72	'73	'74	'75	'76	'77	Σύνολο
ΗΠΑ	185	117	140	112	98	72	108	59	891
Καναδάς	25	43	22	28	24	15	12	4	173
Αυστραλία	43	26	18	16	25	5	4	7	144
Γερμανία	55	35	22	5	11	7	3	8	146
Υπ. Ευρώπη	11	6	10	10	9	9	6	5	66
Υπ. Χώρες	10	11	4	7	15	8	13	12	80
Σύνολο	329	238	216	178	182	116	146	95	1.500

Πηγή: Στατιστική επιτηρίδα της Ελλάδος αντίστοιχων ετών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Αριθμός παλιννοστούντων κατά χώρα προέλευσης (1970-77)

Χώρες	1970	'71	'72	'73	'74	'75	'76	'77	Σύνολο
ΗΠΑ	33	26	26	14	11	32	25	7	174
Καναδάς	6	7	5	10	4	5	6	7	50
Αυστραλία	13	21	14	3	—	1	9	—	61
Γερμανία	18	25	16	9	15	20	23	9	135
Υπ. Ευρώπη	8	1	4	2	3	4	2	1	25
Υπ. Χώρες	5	15	8	6	9	4	14	3	64
Σύνολο	83	95	73	44	42	66	79	27	509

Πηγή: Στατιστική επιτηρίδα της Ελλάδος αντίστοιχων ετών.

Εσωτερική μετανάστευση τη μεταπολεμική περίοδο (1951-81)

Οι τέσσερις μεταπολεμικές απογραφές, καθώς και οι ετήσιες στατιστικές της φυσικής κίνησης του πληθυσμού σε επίπεδο νομού, μας επιτρέπουν να υπολογίσουμε την εσωτερική μετανάστευση με τη βοήθεια της φαινομενικής μετακίνησης και της κίνησης προς το εξωτερικό.

Για την πρώτη δεκαετία ('51-'60), λόγω ανεπάρκειας των στατιστικών δεδομένων και ειδικά των τεσσάρων πρώτων χρόνων ('51-'54), είναι ανάγκη να ανατρέξουμε στις εργασίες του Kayser.

Για τη δεύτερη δεκαετία ('61-'70) ο υπολογισμός είναι ακριβέστερος λόγω πληρέστερων στοιχείων, αλλά τώρα είμαστε υποχρεωμένοι να εκτιμήσουμε την παλιννόστηση που αρχίζει να γίνεται αισθητή πλέον, και για την

οποία στατιστικά στοιχεία κατά νομό υπάρχουν μόνο μετά το 1969. Αυτό γίνεται με αναλογική κατανομή του συνόλου της υπολογισθείσας παλιννόστησης στη χώρα σύμφωνα με τη μέθοδο του Kolodny (*Population des îles de la Grèce*, τ. Β', σ. 594).

Έλος, για την τρίτη δεκαετία ('71-'80), τα στοιχεία τόσο της παλιννόστησης όσο και της αποδημίας δεν είναι πλήρη⁸ και γι' αυτό γίνεται πρόχειρη εκτίμηση των ελλείψεων '78-'80 με βάση τα μεγέθη των δύο τελευταίων ετών ('76-'77).

Έχοντας έτσι ως δεδομένα τη φαινομενική μετακίνηση και την καθαρή μετανάστευση προς το εξωτερικό (αποδημία), υπολογίζουμε τη νησιωτική «έξοδο» προς την υπόλοιπη Ελλάδα, της οποίας το μεγαλύτερο μέρος συγκεντρώνει φυσικά η πρωτεύουσα της χώρας (βλ. Πίνακες 5 και 6).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Μεταναστευτικός ισολογισμός μεταπολεμικής περιόδου 1951-81

Περίοδοι	Συνολική μεταβολή	Φυσική κίνηση	Φαινομενική μετανάστευση	Ποσοστά Φ.Μ.* (%)
1951-61	-8.181	+4.682	-12.863	241.72
1961-71	-9.081	+1.722	-10.803	239.89
1971-81	-4.655	-1.125	- 3.530	98.19

* Τα ποσοστά της Φ.Μ. έχουν υπολογιστεί σε σχέση με τον πληθυσμό της αρχής κάθε περιόδου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση περιόδου 1951-81

Περίοδοι	Φαινομενική μετανάστευση	Εξωτερική μετανάστευση	Εσωτερική μετανάστευση
1951-61	-12.863 100%	- 2.616 20,4%	-10.247 79,6%
1961-71	-10.803 100%	- 2.994 27,7%	-7.809 72,3%
1971-81	-3.578 100%	-784* 21,9%	- 2.794 78,1%

* Βάσει εκτιμήσεων για τα έτη '78-'80 για τα οποία δεν δίνονται στοιχεία.

8. Από τον Οκτώβριο 1977 δεν συγκεντρώνονται στοιχεία ούτε για την αποδημία ούτε για την παλιννόστηση.

Από τον Πίνακα 5 διαπιστώνουμε θεαματική επιβράδυνση της μετανάστευσης στη διάρκεια της δεκαετίας '71-'81 (υποδιπλασιασμός του ποσοστού της Φ.Μ.).

Επίσης από τους αριθμούς του Πίνακα 6 φαίνεται καθαρά η συντριπτική υπεροχή της εσωτερικής μετανάστευσης που αντιπροσωπεύει τα 3/4 περίπου της συνολικής «εξόδου» των νησιωτών σε ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο.

Πρόσφατες εξελίξεις στη δεκαετία του '80

Στην προαναφερθείσα επιτόπια έρευνα⁹ για τον μόνιμο πληθυσμό (Απρίλιος 1986) έγινε επίσης προσπάθεια χονδρικής εκτίμησης της μεταναστευτικής κίνησης. Το αποτέλεσμα έδειξε ότι για πρώτη φορά ύστερα από δεκαετίες η παλιννόστηση υπερτερεί της μετανάστευσης,¹⁰ γεγονός σημαντικό για την πληθυσμιακή πορεία των νησιών. Παρ' όλες τις ατέλειες της καταγραφής αυτής,¹¹ το αποτέλεσμα αυτό φαίνεται να επαληθεύεται από τα μεγέθη των μεταναστευτικών κινήσεων, τα οποία, όπως θα δούμε στη συνέχεια, κυμαίνονται σε λογικά πλαίσια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Αριθμός μεταναστών κατά φύλο και ηλικία (1981-86)

Φύλο/Ηλικία	0-14	15-44	45-64	65+	Σύνολο	%
Άνδρες	17	199	28	13	257	(52,4)
Γυναίκες	21	158	24	30	233	(47,6)
Σύνολο	38	357	52	43	490	(100)
%	(7,6)	(72,9)	(10,7)	(8,8)	(100)	

Σημείωση: Η καταγραφή έγινε με συμπλήρωση ερωτηματολογίου από τις κοινότητες. Καταγράφηκαν άτομα που έφυγαν μετά το Μάρτιο του 1981 και δεν επαναπαρίστηκαν μέχρι τον Απρίλιο του 1986 (δεν περιλαμβάνονται σ' αυτούς οι ναυτικοί).

9. Βλ. παραπάνω κεφ. 2: «Η γενική εξέλιξη του πληθυσμού» και σημ. 4.

10. Η μετανάστευση εδώ εκφράζει τη συνολική νησιωτική «εξοδο» και όχι μόνο την κίνηση προς το εξωτερικό (αποδημία).

11. Η μη καταγραφή του Δήμου Αργοστολίου αν και επηρεάζει την εικόνα των μεταναστευτικών ρευμάτων, δεν επιδρά εντούτοις στο τελικό μεταναστευτικό υπόλοιπο λόγω αλληλοεξουδετέρωσης των δύο κινήσεων στο Δήμο αυτό. Είναι μάλιστα πολύ πιθανό ο συνυπολογισμός τους να αυξήσει το συνολικό υπόλοιπο του νομού υπέρ της παλιννόστησης. Άρα η αντιστροφή της μεταναστευτικής κίνησης μάλλον επιβεβαιώνεται.

Τα συγκεντρωτικά στοιχεία για τη μετανάστευση και την παλιννόστηση της πενταετίας '81-'86 παρουσιάζονται στους Πίνακες 7 και 8 κατά φύλο και ομάδες ηλικιών. Ειδικά για την παλιννόστηση δίνονται στοιχεία και για τη χώρα προέλευσης καθώς και για την κατάσταση απασχόλησης των παλιννοστούτων την περίοδο της καταγραφής (Πίνακες 9 και 10).

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Αριθμός παλιννοστούτων κατά φύλο και ηλικία (1981-86)

Φύλο/Ηλικία	0-14	15-64	65+	Σύνολο	%
Άνδρες	68	353	72	493	(58,8)
Γυναίκες	79	227	40	346	(41,2)
Σύνολο	147	580	112	839	(100)
%	(17,6)	(69,1)	(13,4)	(100)	

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Αριθμός παλιννοστούτων κατά χώρα προέλευσης (1981-86)

ΗΠΑ	Καναδάς	Αυστραλία	Υπ. Χώρες	Υπ. Ελλάδα	Σύνολο
189	58	34	59	499	839
(22,6)	(6,9)	(4,0)	(7,0)	(59,5)	(100)%

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Παλιννόστηση και κατάσταση απασχόλησης (1986)

Προσωπική επιχείρηση	Μισθωτή εργασία	Οικιακά	Άνεργοι ή φοιτητές	Άεργοι	Σύνολο
195	137	169	149	189	839
(23,2)	(16,3)	(20,1)	(17,8)	(22,6)	(100)%

Από τους Πίνακες 7 και 8 προκύπτει μεταναστευτικό υπόλοιπο 839-490=349 άτομα και επίσης ένας μέσος ετήσιος ρυθμός μετανάστευσης και παλιννόστησης 98 και 168 άτομα αντίστοιχα, που μπορεί να θεωρηθούν ως λογική εξέλιξη για την περίοδο αυτή. Η σχέση παλιννόστησης προς μετανάστευση—για όλη την πενταετία—είναι 839:490 = 1,7, στοιχείο επίσης ενθαρρυντικό. Από το άλλο μέρος το 73% των μεταναστευόντων ατόμων αφορά τις παραγωγικές ηλικίες (15-44), ενώ 43% σχεδόν των παλιννοστούτων

ασχολείται με οικιακά ή δεν ζητάει εργασία (συνταξιούχοι).

Ένα ακόμη σημείο που πρέπει να τονιστεί είναι ότι η πλειονότητα των παλινοστούτων, 60% σχεδόν, προέρχεται από το εσωτερικό (πρώην εσωτερικοί μετανάστες).

Η συνολική εξέλιξη του πληθυσμού της περιόδου είναι βέβαια αρνητική λόγω του φυσικού ισοζυγίου, που παραμένει συνεχώς αρνητικό, αν και διαφαίνεται κάποια τάση σταθεροποίησής του.

Η γενικότερη εξέλιξη (παρουσιάζεται στον Πίνακα 11) δίνει συνολικό αρνητικό υπόλοιπο -734 άτομα.¹²

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Συνολική κίνηση πληθυσμού περιόδου 1981-86

Γεννήσεις	Θάνατοι	Φυσικό υπόλοιπο	Μεταναστευτικό υπόλοιπο	Συνολικό υπόλοιπο
+ 1.972	- 3.055	- 1.083	+ 349	- 734

4. Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ ΣΕ ΕΠΙΠΕΔΟ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

Πηγές τεκμηρίωσης

Προκειμένου να επαληθεύσουμε τις αρχικές υποθέσεις της μελέτης, τόσο για την ποσοτική όσο και για την ποιοτική διάσταση της μετανάστευσης, ήταν αναγκαίο να ερευνηθεί το θέμα σε τοπικό επίπεδο (κοινότητας-οικισμού). Εξάλλου η ανυπαρξία στατιστικών στοιχείων στο επίπεδο αυτό καθιστά αναγκαία την αναδρομή σε πρωτογενείς πηγές πληροφόρησης.

Η έρευνα έγινε για συγκέντρωση στοιχείων από τα τηρούμενα βιβλία του δημοτολογίου και των ληξιαρχικών πράξεων των ΟΤΑ τα οποία, αντίθετα με τις απογραφές, μας δίνουν πληροφορίες για τον νόμιμο πληθυσμό της περιοχής. Επειδή όμως στη νησιωτική επαρχία σπάνια υπάρχουν κάτοικοι που δεν είναι «γραμμένοι» στα βιβλία αυτά, το σύνολο του νόμιμου περιλαμβάνει το σύνολο του μόνιμου πληθυσμού.

Ειδικά σε ό,τι αφορά την εξέταση του δημοτολογίου χρησιμοποιήθηκε

12. Αυτό σημαίνει μείωση πληθυσμού σε $31.297 - 734 = 30.563$ άτομα ή ποσοστό μείωσης $734 : 31.297 = 2,3\%$, δηλαδή όσο περίπου υποθέσαμε αρχικά αν συνυπολογιζόταν και ο Δήμος Αργοστολίου, στο οποίο δεν έγινε έρευνα (βλ. σημ. 4).

ένας σχετικά απλός τύπος έντυπου για συμπλήρωση, με τη βοήθεια του γραμματέα της κοινότητας. Στο έντυπο σημειώνονται πληροφορίες για όλα τα άτομα-μέλη κάθε οικογένειας που αφορούν το φύλο, το επάγγελμα, το χρόνο και τον τόπο γέννησης, το χρόνο μετανάστευσης, τον τόπο προορισμού, το χρόνο επιστροφής και το χρόνο και τόπο θανάτου.

Χαρακτηριστικά των κοινοτήτων που μελετήθηκαν

Επιλέχθηκαν συνολικά έξι κοινότητες που ανήκουν βασικά σε δύο τύπους ή ομάδες με διαφορετικά χαρακτηριστικά (βλ. Πίνακα 12).

α) Η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει τις κοινότητες *Νιοχώρι, Αργίτια, Ρίφι*. Πρόκειται για ορεινές κοινότητες που βρίσκονται σε υψόμετρο πάνω από 400 μέτρα, με ανώμαλο ανάγλυφο, μικρό πληθυσμό και χαμηλή πυκνότητα, καθώς και μικρή καλλιεργούμενη επιφάνεια. Επίσης, έχουν υποστεί μεγάλη δημογραφική κατάρρευση λόγω της σημαντικής μείωσης του πληθυσμού. Είναι από τις πιο απομονωμένες κοινότητες του νησιού (βρίσκονται στα άκρα του νομού). Έχουν έναν και μοναδικό οικισμό εντός των ορίων τους και χαμηλό επίπεδο ζωής των κατοίκων.

β) Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει τις κοινότητες *Καραβάδος, Μαρκόπουλο, Κουβαλάτα*. Πρόκειται για κοινότητες των οποίων το μεγαλύτερο μέρος, αν όχι όλο, είναι σε πεδινή έκταση (χαμηλά υψόμετρα γύρω στα 100 μέτρα) και με πληθυσμό σχετικά μεγάλο για τα δεδομένα των νησιών (όπως και πυκνότητα), καθώς και μεγάλες εκτάσεις καλλιεργειών. Οι δημογραφικοί δείκτες, αν και αρνητικοί λόγω της μείωσης, εντούτοις είναι καλύτεροι των αντιστοιχών της πρώτης ομάδας. Έχουν περισσότερους από έναν οικισμό και σχετικά εύκολη επικοινωνία με την πρωτεύουσα του νομού. Το επίπεδο ζωής των κατοίκων είναι σχετικά καλό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Γενικά γεωγραφικά χαρακτηριστικά των έξι κοινοτήτων

Κοινότητες	Επιφάνεια (km ²)	Πληθυσμός (1971)	Πυκνότητα (κάτ./km ²)	Καλλιεργειές σε στρέμματα
1. Νιοχώρι	9	82*	9,11	395
2. Αργίτια	6	65*	10,8	411
3. Ρίφι	2	58	29,0	163
4. Καραβάδος	5	220	44,0	1.303
5. Μαρκόπουλο	5	204	40,8	1.373
6. Κουβαλάτα	6	307	51,2	3.911

* Αριθμοί διορθωμένοι.

Για τις κοινότητες Αργίγια και Ρίφι έγινε πλήρης έρευνα στο δημοτολόγιο, από την οποία έγινε δυνατή η ιχνηλάτηση της δημογραφικής ιστορίας τους από τις αρχές του αιώνα περίπου. Για τις υπόλοιπες η έρευνα περιορίστηκε σε εξέταση (λεπτομερή όμως) της δεκαετίας '71-'81.

Συγκριτική παράθεση αποτελεσμάτων έρευνας

Επειδή η αναλυτική παρουσίαση των ερευνηθέντων στοιχείων¹³ θα ήταν μακροσκελής, συνοψίζουμε τα αποτελέσματα στους Πίνακες 13, 14, 15 και 16 που αναφέρονται στις περιόδους '71-'81 και '81-'86.

Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η λεπτομερής έρευνα και καταγραφή των μεταναστευτικών κινήσεων από και προς τις κοινότητες, συνδυαζόμενη με τα στοιχεία της φυσικής κίνησης, αποκάλυψε τις ατέλειες των ανά δεκαετία απογραφών του *πραγματικού* (υπάρχοντος την ημέρα της απογραφής) πληθυσμού που είναι διαφορετικός από τον *μόνιμο* πληθυσμό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

Υπολογισμός του ρυθμού φυσικής κίνησης 1971-81

Κοινότητες	Γεννήσεις	Θάνατοι	Καθαρό υπόλοιπο	Φυσική κίνηση (‰)
1. Νιοχώρι	2	14	-12	-21,23
2. Αργίγια	2	16	-14	-27,72
3. Ρίφι	2	6	-4	-7,77
4. Καραβάδος	30	47	-17	-8,41
5. Μαρκόπουλο	15	33	-18	-9,57
6. Κουβαλάτα	11	31	-20	-7,18

Οι τιμές της φυσικής κίνησης εκφράζονται με τον μέσο ετήσιο ρυθμό (σε %).

Εάν για την κλίμακα νομού ή περιφέρειας η διαφορά των δύο αυτών μεθόδων δεν είναι αξιόλογη, για το επίπεδο της κοινότητας μπορεί να οδηγήσει σε σημαντικές αποκλίσεις και λανθασμένες εκτιμήσεις. Στην περίπτωση μας αυτό φάνηκε ιδιαίτερα στις τρεις μικρές κοινότητες της έρευνας, όπου υπήρξε διάσταση της τιμής της φαινομενικής μετανάστευσης με το μεταναστευτι-

13. Στα στοιχεία που ερευνήθηκαν περιλαμβάνονται: α) Εξέλιξη δημογραφικών δομών: (κατανομή ηλικιών, γηρασμός, τύποι νοικοκυριών, γονιμότητα, γεννητικότητα, θνησιμότητα). β) Εξέλιξη της μεταναστευτικής κίνησης και χαρακτηριστικά της: μετανάστευση, χρονολόγηση αναχωρήσεων, μεταναστευτικό υπόλοιπο, τύποι μετανάστευσης, ηλικία, προορισμός και επάγγελμα των μεταναστών, αρνητική μετανάστευση λόγω γάμου ή παλιννόστησης κλπ.

κό υπόλοιπο (μεγέθη που πρέπει να ταυτίζονται), οφειλόμενη στα ανακριβή δεδομένα της πληθυσμιακής μεταβολής που βασίζεται στις απογραφές (βλ. Πίνακα 14).

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

Υπολογισμός της φαινομενικής μετανάστευσης (Φ.Μ.) 1971-81

Κοινότητες	Πληθυσμός 1971	Πληθυσμός 1981	Μεταβολές '71-'81	Καθαρή φυσ. κίν.	Φ.Μ. αριθ.	Φ.Μ. (%)
1. Νιοχώρι	82*	50	-32	-12	-20	-30,30
2. Αργίνα	65*	36	-29	-14	-15	-29,70
3. Ρίφι	58	45	-13	-4	-9	-17,48
4. Καραβάδος	220	184	-36	-17	-19	-9,40
5. Μαρκόπουλο	204	172	-32	-18	-14	-7,44
6. Κουβαλάτα	307	270	-37	-20	-17	-5,89

Η Φ.Μ. εκφράζεται με απόλυτες τιμές και με τον μέσο ετήσιο ρυθμό (%).

* Αριθμοί διορθωμένοι.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

Σημασία συνιστωσών της μεταναστευτικής κίνησης 1971-81

Κοινότητες	Φ.Μ. (%)	Νησιωτική «έξοδος» (%)	Εσωτερική μετανάστευση (%)	Σχέση (Ε.Σ.) × 100: (Ν.Ε.)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1. Νιοχώρι	30,30	36,36	25,76	70,8
2. Αργίνα	29,70	23,76	15,84	66,7
3. Ρίφι	17,48	17,48	17,48	100,0
4. Καραβάδος	9,40	8,91	7,43	83,3
5. Μαρκόπουλο	7,44	7,98	2,70	33,3
6. Κουβαλάτα	5,89	7,97	4,50	56,5

Ποσοστά (Φ.Μ.), (Ν.Ε.) και (Ε.Μ.) υπολογισμένα σε σχέση με τον μέσο πληθυσμό της περιόδου 1971-81.

Εξετάζοντας τη μεταναστευτική κίνηση στην κλίμακα της κοινότητας παρατηρούμε ότι, όπως αρχικά υποθέσαμε, η φαινομενική μετανάστευση αντιπροσωπεύει ικανοποιητικά τη νησιωτική έξοδο (όπως και τη συνολική στην περίπτωση των κοινοτήτων, όπου περιλαμβάνεται και η ενδο-νησιωτική μετανάστευση) και ακόμη την εσωτερική μετανάστευση.

Πράγματι, η σειρά κατάταξης των κοινοτήτων στον Πίνακα 15, που γίνεται με βάση τη φαινομενική μετανάστευση (2η στήλη), μένει αναλλοίωτη και στη στήλη των ποσοτών της νησιωτικής «έξοδου» (Ν.Ε.) και χονδρικά το

ίδιο (με δύο εξαιρέσεις) στη στήλη της εσωτερικής μετανάστευσης (Ε.Μ.). Η 5η στήλη δείχνει τη σχέση $E.M. \times 100: (N.E.)^{14}$

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

Μεταναστευτική κίνηση κοινοτήτων 1981-86

Κοινότητες	Μετανάστευση	Παλινόστηση	Υπόλοιπο
1. Νιοχώρι	0	0	+19
2. Αργίνα	0	0	0
3. Ρίφι	-3	+5	-2
4. Καραβάδος	-1	+20	+19
5. Μαρκόπουλο	-3	*	*
6. Κουβαλάτα	-3	+11	+8
Σύνολο	-10	+36	+26

* Έλλειψη στοιχείων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

Νησιώτικη έξοδος και δείκτες αγροτικών μεγεθών (1971)

Κοινότητες (κατά βαθμό μεταν/σης)	Επιφάνεια μέσης εκμετ/σης	Καλλιεργημ. επιφάνεια ανά κάτοικ.	Επιφάνεια αμπελώνων ανά κάτοικ.	Αριθμός ελαιόδένδρων ανά κάτοικο
1. Νιοχώρι	15,8	5,8	1,12	11,1
2. Αργίνα	24,2	6,2	0,97	7,3
3. Ρίφι	9,6	2,8	0,55	17,1
4. Καραβάδος	22,9	7,4	0,53	33,0
5. Μαρκόπουλο	24,1	8,0	0,88	21,7
6. Κουβαλάτα	10,2	13,3	1,30	27,4

Επιφάνειες σε στρέμματα (1 στρέμμα = 1000 m²).

Για την περίοδο '81-'86 (Πίνακας 16) στις έξι κοινότητες και κυρίως στην 2η ομάδα των πιο «ανεπτυγμένων» παρατηρείται υψηλό ρεύμα παλινόστησης. Όμως οι μικρές και απομονωμένες κοινότητες δεν φαίνεται να ωφελούνται από τη νέα κατάσταση.

14. Ειδικά για τις κοινότητες Αργίνα και Ρίφι η σχέση αυτή διαμορφώνεται ως εξής (από τις αρχές του 20ού αιώνα):

	1900-19	'20-'39	'40-'49	'50-'59	'60-'69	'70-'79
Αργίνα	(18%)	(69%)	(86%)	(17%)	(35%)	(66%)
Ρίφι	(43%)	(96%)	(100%)	(99%)	(87%)	(100%)

Σε ό,τι αφορά τώρα τον Πίνακα 17 με τους δείκτες που εκφράζουν αγροτικά μεγέθη, δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια συστηματική συσχέτιση.

Συγκεκριμένα, η επιφάνεια της μέσης αγροτικής εκμετάλλευσης είναι μεγαλύτερη στις κοινότητες με τη μικρότερη «έξοδο» αλλά αυτό μπορεί να εξηγηθεί και αντίστροφα. Όπου υπάρχει περισσότερη έκταση ανά εκμετάλλευση, τόσο μικρότερη είναι η μετανάστευση, πράγμα λογικό και αληθοφανές. Παρόμοιο σκεπτικό ισχύει και για την καλλιεργημένη επιφάνεια ανά κάτοικο.¹⁵

Από το άλλο μέρος, ενώ η σύγκριση με την επιφάνεια αμπελώνων εκφράζει τυχαία κατανομή, ο αριθμός των ελαιοδένδρων ακολουθεί δύο ηλικίες, αντίστοιχες με τις δύο ομάδες (τριάδες) των εξεταζόμενων κοινοτήτων.

Η σύγκριση με τις καλλιέργειες αυτές έγινε γιατί και οι δύο είναι όχι μόνο παραδοσιακές αλλά και κυρίαρχες, για τα νησιά, ακόμα και σήμερα.

5. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ: ΑΙΤΙΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ

Γενικές παρατηρήσεις

Η εικόνα της εξέλιξης των μεταναστευτικών φαινομένων τόσο σε επίπεδο νομού όσο και σε επίπεδο κοινότητας, που παρουσιάσαμε προηγουμένως, οδηγεί αυτόματα στην προσέγγιση του ζητήματος των αιτιών και των συνεπειών της γεωγραφικής κινητικότητας.

Πρέπει να τονίσουμε από την αρχή ότι το πρόβλημα των επιπτώσεων της μετανάστευσης (όπως και των αιτιών της) έχει εγγενείς δυσκολίες:

Δεν μπορεί να θεθεί με όρους αιτίου-αποτελέσματος (μονοσήμαντη σχέση) αλλά με όρους διαντίδρασης και αλληλεπίδρασης (διαλεκτική σχέση). Σ' αυτή τη διαδικασία των αλληλοσυσχετίσεων συναντούμε φαινόμενα, που ενώ έχουν προκληθεί από τις μεταναστεύσεις, σε μια δεύτερη φάση και σύμφωνα με το φαινόμενο της «ανάδρασης», επιδρούν με τη σειρά τους στο μεταναστευτικό ρεύμα. Έτσι από μια στιγμή και πέρα δεν γνωρίζουμε ποιο φαινόμενο είναι η αιτία (ή το αποτέλεσμα) του άλλου.

Για την κατανόηση του προβλήματος μέσα στην πολυπλοκότητά του, μια στατιστική ανάλυση πιο προχωρημένη, όλων των παραγόντων που παρεμβάλλονται, θα ήταν ίσως καταλληλότερη έστω και στο περιγραφικό επί-

15. Για περισσότερα σχετικά με το θέμα βλ. στο επόμενο κεφάλαιο για τις αιτίες και τις επιπτώσεις της μεταναστευτικής κίνησης.

πεδο. Ωστόσο υπάρχουν κάποια βασικά κριτήρια, σχετικά αντιπροσωπευτικά του βαθμού αλληλεξάρτησης των εξεταζόμενων φαινομένων, όπως π.χ. ο δημογραφικός γηρασμός, η εξέλιξη της δομής των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, η εξέλιξη των παραδοσιακών καλλιέργειών κλπ.

Δημογραφικές επιπτώσεις

Είναι ιδιαίτερα ενδεικτικό ότι η φυσική κίνηση στα νησιά παίρνει αρνητικές τιμές μετά το 1970: δηλαδή μετά την κρίσιμη «μεταναστευτική» δεκαετία '61-'71.

Έτσι η νησιωτική έξοδος ήρθε να επιδεινώσει τις πληγές του Β' παγκοσμίου πολέμου στην πυραμίδα των ηλικιών του πληθυσμού. Ο δείκτης γηρασμού¹⁶ ενώ το 1961 ήταν 49,3, το 1971 έφτασε 73,3 και το 1981 98,9. Δηλαδή ο αριθμός των γέροντων είναι ίσος με εκείνο των νέων.¹⁷ Μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι ο δημογραφικός γηρασμός και γενικά η παραμόρφωση της δομής των ηλικιών είναι σε ευθεία συσχέτιση με την αγροτική έξοδο περισσότερο από κάθε άλλο κριτήριο ή παράγοντα.

«Έξοδος» και μέγεθος αγροτικών εκμεταλλεύσεων

Η εξέταση του μεγέθους των εκμεταλλεύσεων, τόσο με το μέγεθος των καθαρών αγροτικών πυκνοτήτων¹⁸ όσο και με τις τιμές της αγροτικής εξόδου στις διάφορες περιοχές, παρουσιάζει μια όχι και τόσο εύλογη εικόνα (Διαγράμματα 6 και 7).

Σε ορισμένες περιοχές, και μάλιστα διαφορετικού χαρακτήρα (Ερυσσός, Λειβαθός), υψηλές πυκνότητες συμπίπτουν με μικρού μεγέθους ιδιοκτησίες. Αντιθέτως, σε άλλες περιοχές (Παλική, Σκάλα) χαμηλές πυκνότητες συνυπάρχουν με εκμεταλλεύσεις μεγέθους μεγαλύτερου από το μέσο μέγεθος του νομού.

Επειδή όμως οι απώλειες πληθυσμού και η αγροτική έξοδος είναι του ίδιου βαθμού, τόσο στην πρώτη όσο και στη δεύτερη ομάδα περιοχών, η μετανάστευση θα πρέπει να εξηγηθεί με διαφορετικό τρόπο. Από τη μία η μετανάστευση μοιάζει να προκαλεί αύξηση του μεγέθους των εκμεταλλεύσεων

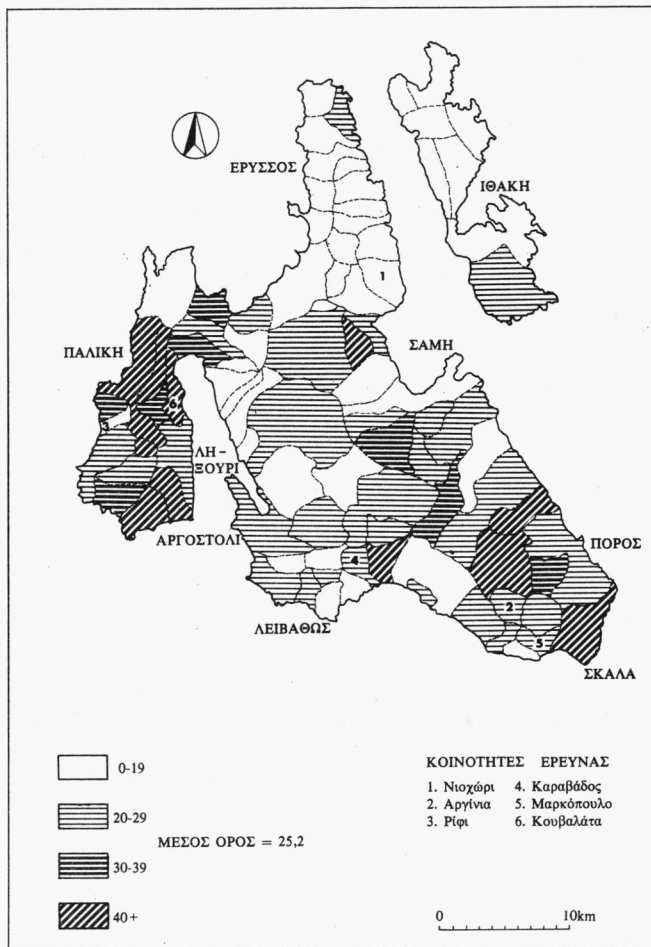
16. Αριθμός ατόμων πάνω από 65 ετών που αντιστοιχεί σε 100 νέους κάτω των 15 ετών.

17. Σε μερικές κοινότητες από τις έξι που ερευνήθηκαν επιλεκτικά, όπως πιθανόν και σε πολλές άλλες, υπολογίσαμε δείκτη γηρασμού με τιμή ανάμεσα στο 200 και 300!

18. Αριθμός κατοίκων μιας περιοχής που ζουν από τη γεωργία σε σχέση με την καλλιεργημένη έκταση της ίδιας περιοχής.

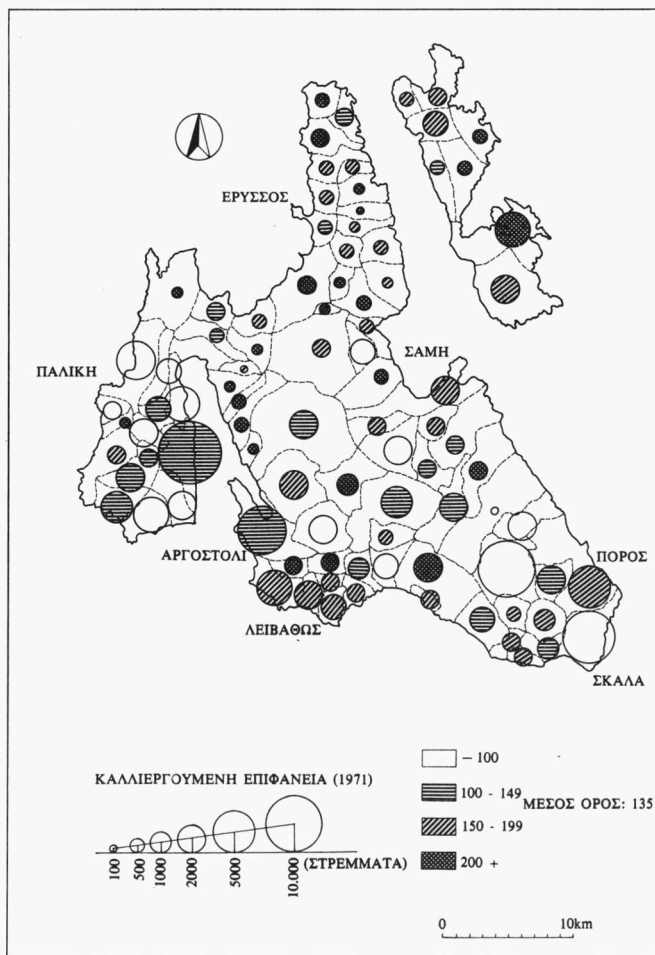
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6

Μέσο μέγεθος των αγροτικών εκμεταλλεύσεων (1971)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7

Καθαρές αγροτικές πυκνότητες (αριθμός ασχολουμένων στη γεωργία ανά ΚΗ² καλλιεργούμενης έκτασης)

(πράγμα λογικό) και από την άλλη η γη των μεταναστών παραμένει στην κατοχή του χωρίς συγχωνεύσεις προς μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις, παύοντας όμως ταυτόχρονα να καλλιεργείται.

Σε σχέση με τα προαναφερόμενα, αναφέρουμε ότι την περίοδο '61-'71 το μέσο μέγεθος των εκμεταλλεύσεων του νομού είχε αύξηση από 18,2 σε 25,2 στρέμματα.

Αυτό εκφράζει μείωση του αριθμού των εκμεταλλεύσεων της τάξης του 21%, οφειλόμενη, κατά την άποψη των τοπικών γεωπόνων, σχεδόν εξ ολοκλήρου στην ενοικίαση των κτημάτων των μεταναστών στους συντοπίτες τους.

«Έξοδος» και εξέλιξη των καλλιεργειών

Η μελέτη της εξέλιξης των καλλιεργειών, αν και συνδέεται με το προηγούμενο ζήτημα της μορφής των εκμεταλλεύσεων, εντούτοις διακρίνεται και ως σχετικά «αυτόνομη» επίπτωση.

Στο επίπεδο του νομού, σύμφωνα με τα στοιχεία της στατιστικής υπηρεσίας, η καλλιεργούμενη επιφάνεια πέρασε από 153.704 στρέμματα το 1961 σε 168.581 το 1971, δηλαδή μια αύξηση 9,6%. Η αύξηση όμως αυτή οφείλεται στις αγραναπαύσεις και τα λιβάδια παραγωγής σανού.¹⁹ Εξάλλου οι αγραναπαύσεις και γενικά αυτού του είδους οι καλλιεργούμενες εκτάσεις δεν καταγράφονται με την ίδια ακρίβεια όπως οι πραγματικά καλλιεργημένες.

Από την άλλη πλευρά η διαφοροποίηση στο χώρο της εξέλιξης των καλλιεργειών συγκρινόμενη με εκείνη των «απωλειών» του Διαγράμματος 2 δεν παρουσιάζει κάποια συσχέτιση με ιδιαίτερη σημασία.

Σε ό,τι αφορά τώρα τις παραδοσιακές καλλιέργειες για τις οποίες έχουμε ακριβέστερα στοιχεία και οι οποίες είναι οι μόνες εκμεταλλεύσιμες στα νησιά, τα φαινόμενα είναι αντιφατικού χαρακτήρα (βλ. Διαγράμματα 8 και 9).

Τα αμπέλια συνιστούν την κατεξοχήν παραδοσιακή καλλιέργεια των νησιών. Το κρασί²⁰ είναι το μόνο τοπικό προϊόν που μπορεί να είναι ανταγωνιστικό στην εθνική και ακόμα στη διεθνή αγορά. Η σημερινή παραγωγή, λόγω της εγκατάλειψης μεγάλων εκτάσεων αμπελοκαλλιεργειών, φτάνει περίπου στο 1/10 εκείνης των αρχών του αιώνα μας.

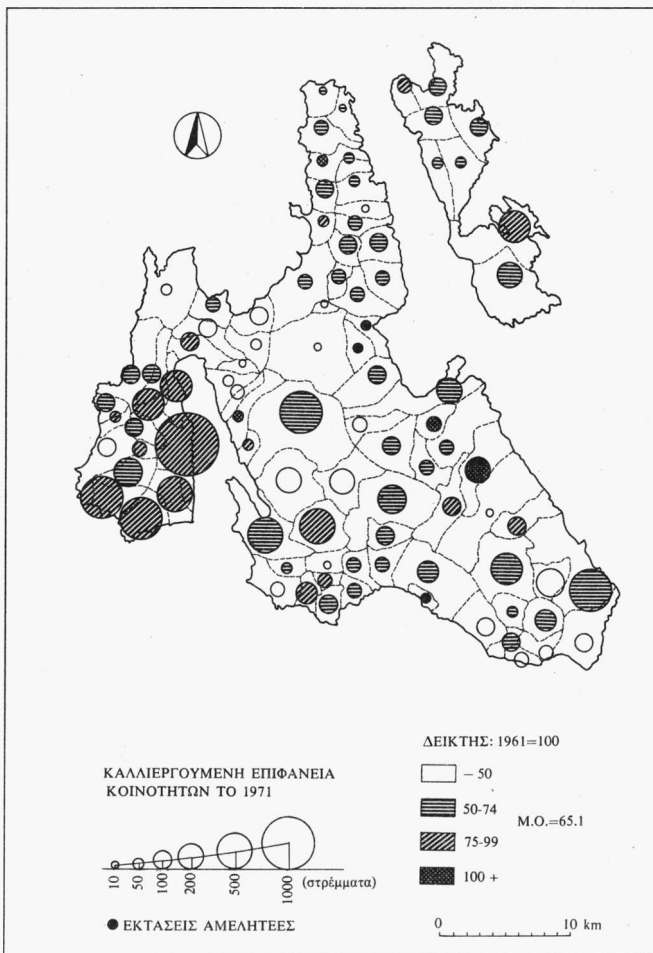
Ακόμη και με τις σημερινές συνθήκες εργατικού δυναμικού, η μετατρο-

19. Εκτάσεις που φυτρώνει τριφύλλι ή άλλο είδος χορταριού χωρίς σπορά, με προορισμό να αποτελέσει τροφή για τα ζώα (σανός). Κανονικά θα έπρεπε να καταχωρίζονται στην κατηγορία των βοσκοτόπων.

20. Ο καλύτερος και χαρακτηριστικότερος τύπος κρασιού στην Κεφαλονιά είναι η «ρομπόλα», οίνος λευκός και ξηρός.

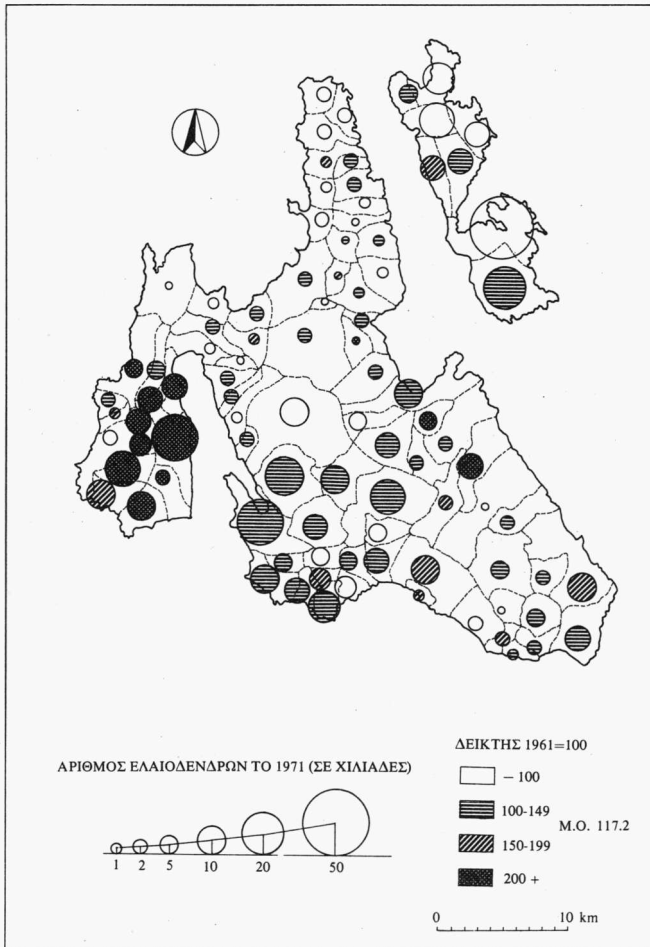
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 8

Εξέλιξη εκτάσεων αμπελώνων (1961-71)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 9

Εξέλιξη αριθμού ελαιοδένδρων

πή ενός κτήματος άλλης καλλιέργειας (π.χ. δημητριακών) σε αμπελώνα αποδεικνύεται ενδιαφέρουσα οικονομικά αφού οι ωφέλειες είναι μεγαλύτερες για ίση αξία επενδεδυμένου κεφαλαίου.

Στην περίοδο '61-'71 μόνο σε 4 κοινότητες (σε σύνολο 92) αυξήθηκαν οι εκτάσεις των αμπελώνων. Στη συνέχεια όμως η αύξηση των αμπελοκαλλιεργειών επιταχύνθηκε λόγω δημιουργίας οινοποιείων επιπέδου βιομηχανικής επιχείρησης που έγιναν από ιδιώτες (περίοδος '71-'81) και συνεταιρισμούς ('81-'86) χάρη σε οικονομικές ενισχύσεις και επιδοτήσεις.

Θα μπορούσαμε επομένως να διερωτηθούμε αν η ύπαρξη ή και ανάπτυξη των αμπελοκαλλιεργειών είναι σημάδι «αντίστασης» στη μετανάστευση.

Η εξέταση όμως των περιοχών, ως προς αυτή την παράμετρο, δείχνει ότι υπάρχουν κοινότητες με μετανάστευση όπου οι αμπελοκαλλιεργείες «επιμένουν» (π.χ. Τρωιανάτα, Κατωγή κλπ.) ενώ σε άλλες κοινότητες (π.χ. Πόρος, Λειβαθός κλπ.) συμβαίνει το αντίθετο. Η αμπελοκαλλιέργεια μοιάζει να είναι μια παραδοσιακή ασχολία κάποιων περιοχών, αλλά ανεξάρτητη από τη μεταναστευτική τους «συμπεριφορά».

Σε σχέση τέλος με τις καλλιέργειες ελαιοδένδρων, παρατηρούμε ότι, σε αντίθεση με τα αμπέλια, οι ελαιώνες *αυξάνονται* στις περισσότερες κοινότητες την περίοδο '61-'71. Κι εδώ όμως η αύξηση δεν έχει φαινομενικά τουλάχιστον λογική συσχέτιση με τη μετανάστευση. Σημειώνουμε μόνο ότι μείωση των ελαιοδένδρων παρατηρήθηκε μόνο σε κοινότητες όπου η ελαιοκαλλιέργεια ήταν λιγότερο ανεπτυγμένη.

Μετανάστευση και τοπική ανάπτυξη

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι η «μεταναστευτική παράδοση»²¹ των νησιών Κεφαλονιάς και Ιθάκης έχει δημιουργήσει μια ιδιότυπη κατάσταση και έχει εξελιχθεί σε καθοριστικό παράγοντα της ανάπτυξής τους όχι μόνο στο οικονομικό αλλά και στο ψυχολογικό, κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο.

Η αποστολή εμβασμάτων και γενικά η οφειλόμενη στους μετανάστες εισροή συναλλάγματος, γεγονός καταρχάς επωφελές τόσο στην τοπική όσο και στην εθνική οικονομία, είναι παράγοντας που δημιουργεί όμως και διάφορες «στρεβλώσεις» ή αρνητικά φαινόμενα.

Έτσι, το κατά κεφαλήν ακαθάριστο περιφερειακό προϊόν του νομού, υστερεί σοβαρά από το αντίστοιχο της χώρας και άλλων νομών, ενώ το δια-

21. Στη μεταναστευτική παράδοση πρέπει να προστεθεί και η ναυτική παράδοση των νησιών που αν και «στατιστικά» δεν ταυτίζεται με την πρώτη, οικονομικά και κοινωνικά έχει παρόμοια αποτελέσματα.

θέσιμο κατά κεφαλήν ιδιωτικό εισόδημα των κατοίκων είναι *ιδιαίτερα υψηλό* προκαλώντας *υψηλό επίπεδο καταναλωτικής δαπάνης*.

Το γεγονός αυτό όμως δεν κινητοποιεί την επιτόπια παραγωγή αλλά την εισαγωγή προϊόντων από την υπόλοιπη χώρα ή το εξωτερικό. Ομοίως είναι υψηλές οι κατά κεφαλήν ιδιωτικές καταθέσεις.²²

Τα φαινόμενα δείχνουν ότι οι εναπομείναντες «ζουν» κατά μεγάλο μέρος από τα εισρέοντα χρήματα της μετανάστευσης με αποτέλεσμα πτώση της παραγωγικότητας, και γενικά τη δημιουργία μιας *ιδιόμορφης προβληματικότητας* στο νομό που αποτελεί φαύλο κύκλο και απαιτεί μεγάλες προσπάθειες για να ξεπεραστεί.

Όπως θα δούμε και στα συμπεράσματα, η παλιννόστηση παρ' όλα τα προβλήματά της, γνωστά ή άγνωστα ακόμα, αποτελεί κλειδί για τις προοπτικές ανάπτυξης των νησιών.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το κύριο δίδαγμα που μπορούμε να βγάλουμε από την έρευνα στην Κεφαλονιά και την Ιθάκη είναι ότι η νησιωτική «έξοδος» στην Ελλάδα αποτελεί ένα φαινόμενο σύνθετο και πολύπλοκο, για το οποίο οι καθαρά αιτιοκρατικές ερμηνείες είναι ανεπαρκείς.

Η αγροτική και νησιωτική «έξοδος» είναι φαινόμενο που αλλάζει χαρακτήρα από τη στιγμή που αλλάζει κλίμακα. Έτσι, παρ' όλη την ποικιλία των κινήτρων της μετανάστευσης στο επίπεδο των ατόμων, παρατηρούμε κάποια εσωτερική ενότητα όταν προσεγγίζουμε το κοινωνικό επίπεδο.

Από το άλλο μέρος, παρόλο που είναι προφανές ότι η μεταναστευτική κίνηση εντάσσεται στους γενικούς κανόνες της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης, εντούτοις αγνοούμε τους συγκεκριμένους μηχανισμούς που υλοποιούν αυτή την ένταξη. Για το λόγο αυτό κάθε απόπειρα εξήγησης του φαινομένου στηριγμένη σε έναν μοναδικό παράγοντα είναι καταδικασμένη σε αποτυχία.

Στα νησιά Κεφαλονιά και Ιθάκη, όπως ίσως και σε άλλες περιοχές, δεν

22. Από εκτιμήσεις του πενταετούς προκαταρκτικού σχεδίου ανάπτυξης '88-'92 που έγιναν με τη βοήθεια του ΚΕΠΕ, προκύπτουν τα εξής:

α) Κατά κεφαλήν ιδιωτικό εισόδημα	(1985):Νομός=432.010 δρχ.	Χώρα=378.560
β) Κατά κεφαλήν ιδιωτικές καταθέσεις	(1985):Νομός=366.190 δρχ.	Χώρα=305.300
γ) Κατά κεφαλήν προϊόν-ΑΕΠ	(1985):Νομός=279.460 δρχ.	Χώρα=416.540

υπάρχει συστηματική συσχέτιση ανάμεσα στο μέγεθος της μετανάστευσης και τις αγροτικές δομές. Στις τάξεις των μεταναστών βρέθηκαν ιδιοκτήτες και μικρών και μεγάλων εκτάσεων αγροτικής γης. Οι πρώτοι έφυγαν γιατί δεν είχαν γη να καλλιεργήσουν και οι δεύτεροι γιατί η γη που κατείχαν δεν μπορούσε να αξιοποιηθεί όπως ίσως εκείνοι θα ήθελαν.

Μπροστά σ' αυτή τη σχετική «αδιαφορία» της νησιωτικής «εξόδου» ως προς τις αγροτικές δομές, μερικοί ερευνητές επέλεξαν άλλη προσέγγιση του προβλήματος, που βασίζεται όχι στη δομή του συστήματος εγγείου ιδιοκτησίας αλλά στη δομή και τις συνθήκες της αγοράς των αγροτικών προϊόντων όπως η πολιτική τιμών κλπ. (Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, σ. 78 και 275).

Η προτεινόμενη ερμηνεία —οικονομικού χαρακτήρα— διατυπώνεται ως εξής: Όσο περισσότερο η αγροτική παραγωγή μιας περιοχής ενσωματώνεται στην αγορά τόσο μεγαλύτερη θα είναι η τάση για μετανάστευση. Έτσι, δεν είναι ο παραδοσιακός χωρικός, απομονωμένος από την αγορά που αποφασίζει να φύγει, αλλά ο μοντέρνος αγρότης των εντατικών καλλιεργειών που έχει συχνές επαφές με την αγορά, λόγω της εμπορευματοποίησης των προϊόντων του. Αυτός είναι το θύμα της πολιτικής των τιμών. Με άλλα λόγια, δεν είναι η «παραδοσιακή» μιζέρια αλλά η «σύγχρονη» αθλιότητα που ωθεί στη μετανάστευση. Άρα η «εξόδος» πρέπει να είναι σημαντική στις περιοχές με κερδοσκοπικές καλλιέργειες.

Παρ' όλη τη λογική θεμελίωση αυτής της θεωρίας, η εμπειρική της επαλήθευση συναντά ορισμένες δυσκολίες. Ο ίδιος ο συγγραφέας επιχείρησε τη σύγκριση του βαθμού ανάπτυξης κερδοσκοπικών καλλιεργειών με τη μείωση του πληθυσμού τη δεκαετία '61-'71, παρουσιάζοντας όμως επιλεκτικά μόνο 15 νομούς που είχαν υποστεί μεγάλες μειώσεις. Αυτό όμως δεν αποδεικνύει πολλά πράγματα, αφού υπάρχουν 7 ακόμη νομοί με εξίσου μεγάλες απώλειες, που δεν έχουν κερδοσκοπικές καλλιέργειες, και επιπλέον 12 άλλοι νομοί, οι οποίοι έχουν τέτοιες καλλιέργειες αλλά ο πληθυσμός σημείωσε αύξηση ή ελάχιστες απώλειες.

Το ζήτημα γίνεται ακόμη περισσότερο περίπλοκο όταν ερχόμαστε στη σημερινή κατάσταση (δεκαετία του '80), όπου η γεωγραφική κινητικότητα έχει λάβει νέες μορφές με άγνωστες ακόμα επιπτώσεις. Υπάρχουν π.χ. άτομα (κυρίως συνταξιούχοι) που διαμένουν τον μισό χρόνο στην πρωτεύουσα (χειμερινή περίοδος) και τον υπόλοιπο μισό στα νησιά (θερινή περίοδος). Ακόμη υπάρχουν επιχειρηματίες (παλαιοί επιτυχημένοι μετανάστες), με έδρα στην Αθήνα ή και το εξωτερικό, που φοβούμενοι —για διάφορους λόγους— να εγκατασταθούν στα νησιά, μεταφέρουν τμήμα μόνο των δραστηριοτήτων τους εκεί και το κατευθύνουν από την έδρα τους, με τη βοήθεια δικών τους ανθρώπων και με συχνές επισκέψεις.

Σήμερα η μεταναστευτική κίνηση των νησιών, παρόλο που περιλαμβάνει ακόμα μία σημαντική συνιστώσα «εξόδου» έχει πια θετικό υπόλοιπο, λόγω του ισχυρού ρεύματος παλιννόστησης που άρχισε να υπερέχει στο νομό στη δεκαετία του '80 (για τη χώρα αυτό συνέβη δέκα χρόνια πριν).

Η παλιννόστηση όμως αυτή δεν οφείλεται αποκλειστικά στη βελτίωση των συνθηκών ζωής στην περιοχή, αλλά και στη γενικότερη εμφάνιση δυσκολιών στις χώρες διαμονής των μεταναστών. Εξάλλου και το ρεύμα της επιστροφής, όσο επιθυμητό κι αν είναι, δεν παύει να θέτει κάποια προβλήματα. Για παράδειγμα, οι παλιννοστούντες δεν επιστρέφουν στα χωριά απ' όπου έφυγαν κάποτε, αλλά σε μεγαλύτερα οικιστικά κέντρα (Αθήνα και άλλα αστικά κέντρα, πρωτεύουσες νομών, επαρχιών κλπ.). Έτσι η ανισοκατανομή αυτή του πληθυσμιακού και κατ' επέκταση οικονομικού δυναμικού λειτουργεί εις βάρος της υπαίθρου, που δεν αναπληρώνει το ανθρώπινο δυναμικό της ούτε σε ποσότητα ούτε σε ποιότητα.

Αλλά και στους τόπους εγκατάστασής τους οι παλιννοστούντες έχουν προβλήματα προσαρμογής, κυρίως μάλιστα οι προερχόμενοι από το εξωτερικό. Όμως παρ' όλα τα προβλήματα, το ρεύμα της παλιννόστησης είναι το μόνο μέσο για την αποκατάσταση της εξαρθρωμένης πληθυσμιακής —και κοινωνικής— οντότητας των νησιών, που σήμερα έχουν χάσει τη φυσική αναγεννητική τους ικανότητα. Για τη σταθεροποίηση της εξέλιξης αυτής χρειάζονται βέβαια συνεχείς και συντονισμένες προσπάθειες ουσιαστικής ανάπτυξης και αναβάθμισης της ζωής στα νησιά. Στο πλαίσιο της πορείας αυτής, οι κοινωνικοοικονομικές ανακατατάξεις που θα υπάρξουν, θα είναι ίσως βαθύτερες από τις αναμενόμενες, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας νέας τοπικής κοινωνίας, της οποίας τα χαρακτηριστικά δεν είναι ακόμα ορατά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασίου Σ., «Εξωτερική μετανάστευση και πληθυσμιακή εξέλιξη», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Αθήνα, αρ. 2-3, 1970, σ. 130-135.
- Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1975, σ. 407.
- Βλάχος Ε., *An Annotated Bibliography of Greek Migration*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1965, σ. 127.
- Burgel Guy, «Αγροτικές έρευνες στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1977, αρ. 30-31, και 1978, αρ. 33-34, σ. 191-213.
- George Pierre, *Les migrations internationales*, PUF, Παρίσι 1976, σ. 230.
- ΕΣΥΕ, Απογραφές πληθυσμού ετών: 1870, 1879, 1889, 1896, 1907, 1920, 1928, 1940, 1951, 1961, 1971, 1981.
- ΕΣΥΕ, Στατιστικές επετηρίδες ετών 1956-1986.
- Καπελούζος Ι., «Η μετανάστευση στη Μάνη», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 36-37, 1979, σ. 262-283.

- Kayser B., *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1968, σ. 150.
- Kayser B. (με Thompson K.), *Οικονομικός και κοινωνικός Άτλας της Ελλάδος*, ΕΕΣΥΕ, ΚΚΠΕ, ΚΚΕΑ, Αθήνα, 1964, σ. 360.
- Kayser B., «Les migrations interieures en Grèce» στο *Contributions to Medirreanean Sociology* (εκδ. Peristiany J.G.), Monton, Παρίσι 1968, σ. 155-164.
- Kayser B., Pechoux P.Y., Sivignon M., *Exode rural et attraction urbaine en Grèce*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1971, σ. 223.
- ΚΕΔΚΕ (εκδ.), *Στοιχεία ανστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων*, τ. 24, *Νομός Κεφαλληνίας*, Αθήνα, 1962, σ. 254.
- , *Ο πληθυσμός της Ελλάδος*, Αθήνα, 1978, σ. 174.
- Kolodny E., *La population des îles de la Grèce*, EPISUD και CNRS, Aix-en-Provence, 1974, σ. 829.
- Moustaka C., *The internal Migrant, A comparative study on Greek Migrations*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1964, σ. 105.
- Lebeau R., *Les grands types de structures agraires dans le monde*, Masson, Παρίσι 1974, σ. 162.
- Νομαρχία Κεφαλληνίας (εκδ.), *1ο Αναπτυξιακό Συνέδριο Κεφαλονιάς και Ιθάκης* (πρακτικά), Αργοστόλι, 1986, σ. 351.
- Γενικό μέρος προκαταρκτικού σχεδίου ανάπτυξης Κεφαλονιάς-Ιθάκης 1988-92*, Αργοστόλι, 1988, σ. 109.
- Πλατινιώτης Ν., «Παλιννόστηση και κοινωνικοοικονομική επανένταξη», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1985, σ. 87-102.
- Pitie J., *L'exode rural*, PUF, Παρίσι, 1979.
- Σορόκος Ε., Μαγκανάρα Ι., *Οι απόδημοι Έλληνες*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1972, σ. 158.
- ΥΧΟΠ (εκδ.), *Νομός Κεφαλληνίας, προτάσεις χωροταξικής οργάνωσης*, Αθήνα, 1984, σ. 93.
- Φράγκος Δ., «Η εσωτερική μετανάστευση κατά την περίοδο 1966-71», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Αθήνα, αρ. 21-22, 1974, σ. 200-221 και αρ. 23, 1975, σ. 118-141.